

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT

Cybele în provincia romană Moesia Inferior.
Interacțiunea Marii Mame cu zeițele autohtone
Rezumat

Coordonator științific,
Prof. Univ. Dr. Lucrețiu-Ion BÎRLIBA

Doctorand
CEALERA Cristian

Iași
2022

CUPRINS

INTRODUCERE / 4

CAPITOLUL I Cybele. Originea, principalele trăsături. Difuziune, sincretism și evoluția cultului / 12

I.1. Originea cultului metroac / 12

I.2. Marea Mamă și lumea greacă / 16

I.3. Cybele și lumea romană / 20

I.4. Marea Mamă, o divinitate universală / 22

I.5. Mitul zeiței în izvoarele antice / 24

CAPITOLUL II Contextul istoric și social al adoptării cultului în lumea greco-romană. Rituri, ritualuri și tradiții specifice cultului / 29

II.1. Adoptarea de către greci și elenizarea cultului / 29

II.2. Adoptarea cultului Cybelei în pantheonul roman - Context istoric și tradiție / 32

II.3. Cultul național și mitul troian - Transformarea zeiței frigiene în Strămoașa Romei / 40

II.4. Propagarea cultului Marii Mame în provinciile imperiului / 41

II.5. Forme de adulare. Sărbători, rituri și ritualuri / 44

II.5.1. Preoții galli, archigallii, *taurobolium* și *criobolium* / 46

II.5.2. Megalensia / 53

CAPITOLUL III Cybele în arta antichității / 56

III.1. Cybele în arta plastică / 56

III.2. Cybele în literatura antichității / 60

III.3. Cybele în *Fastele* lui Ovidius / 63

III.4. Marea Mamă în zona istro-pontică. Analogii și sincretism - Cybele, Bendis, Cavalerul Trac, Cavalerii Danubieni, Sabazios și Dionysos / 65

CAPITOLUL IV Marea Mamă în provincia Moesia Inferior / 71

IV.1. Contextul etnic, social și religios al spațiului moesic / 71

IV.2. Marea Mamă în coloniile grecești / 77

IV.2.1. Dionysopolis și Templul Mamei Pontice / 77

IV.2.a. Repere arheologice / 79

IV.2.b. Monumentele / 80

IV.2.c. Repere epigrafice / 83

IV.2.2. Statuetele de la Odessos / 86

IV.2.3. Sanctuarul rupestru de la Durankulak / 88

IV.2.4. Tomis și teritoriul său / 91

IV.2.5. Histria / 99

IV.2.6. Callatis / 106

IV.3. Cybele în orașele romane / 112

IV.3.1. Marcianopolis / 112

IV.3.2. Oescus / 114

IV.3.3. Novae / 117

IV.3.4. Nicopolis ad Istrum / 120

IV.3.5. Abrittus / 121

IV.3.6. Durostorum / 121

IV.3.7. Carsium / 123

IV.3.8. Troesmis / 124

IV.3.9. Noviodunum / 125

IV.4. Reprezentări în afara dogmei. Sincretism religios în Moesia Inferior. Aspecte inedite/ 127

IV.4.1. Cabiri, Dioscuri, Cavaleri Danubieni / 134

IV.5. Posibile sanctuare și o propunere de *taurobolium* / 136

IV.6. Demografie, etnicitate, starea socială a adoratorilor / 138

IV.7. Romanizarea ca și fenomen socio-cultural / 143

CONCLUZII / 148

ABREVIERI / 152

BIBLIOGRAFIE / 154

ILUSTRĂȚII / 175

INTRODUCERE

Cultul zeiței Cybele, supranumită Marea Mamă a Zeilor, a fost unul dintre cele mai populare culte practicate în provincia romană Moesia Inferior, în perioada secolelor I-III p.Chr., fapt atestat de numeroase dovezi arheologice și epigrafice.

Pentru a avea însă un tablou complet, și pentru a înțelege impactul produs asupra populației multi-etnice din acest teritoriu, se impune însă studierea modului în care a apărut și a evoluat acest cult, începând de la baza oferită de credințele în Mamele epocii neolitice, continuând cu cercetarea unor divinități micro-asiatice precum Kubaba și altele asemenea ei, a Cybelei populară în epoca greacă, și ajungând într-un final la Cybele, Marea Mamă a Zeilor, din perioada romană.

O analiză generală a cultului este foarte importantă înainte de a face orice studiu particular, deoarece ea ajută la înțelegerea Cybelei, așa cum a fost aceasta percepută și adorată în provincia Moesia Inferior. Ținând cont de aceste linii generale putem examina fenomenul, în mod organizat și

sistematic, în contextul secolelor sus-menționate și pe un teritoriu bine-definit.

Pentru a înțelege modul de manifestare a acestui cult în provincia Moesia Inferior trebuie analizate atât trăsăturile sale generale, cât și cele specifice zonei, elementele inedite și caracteristice acestei regiuni administrative care astăzi, în linii mari, include actuala Dobrogea românească, precum și Dobrogea de Sud, situată în Nord-Estul Bulgariei. În acest demers academic trebuie a se ține seama de specificul provinciei în sine, de elementele sale de ordin social, etnic, lingvistic, economic, militar etc.

Tracii și geții autohtoni se amestecaseră deja aici cu coloniștii greci milesieni sau doriene, iar tuturor acestora li se adaugă, în perioada de referință, o lume romană pestriță formată din militari, veterani, coloniști, funcționari publici, marinari, negustori, meșteșugari, sclavi. Acești romani, numiți astfel și uniți prin puterea dreptului de cetățenie, erau însă veniți din toate colțurile și provinciile imperiului, iar ei și-au adus în Moesia Inferior credințele străbune din țările de origine. Universul religios al provinciei este dominat de zeii panteonului greco-roman, care coexistă în teritoriu alături de divinitățile locale. Acești zei diferiți interacționează, sunt

adorati împreună, și uneori se modifică reciproc, împrumutându-și unul altuia diverse caractere și atribute. Pe lângă divinitățile tradiționale greco-romane și indigene, universul religios se îmbogățește și cu unele culte închinat zeităților orientale, originare din Nordul Africii sau din Asia Mică, zeiță pitorești cu ritualuri neobișnuite și care aduc mistere și ceremonii de o mare încărcătură spirituală, puțin simțită până atunci. Cultul Cybelei era și el, la origine, unul oriental, însă devine acum mult mai puternic, odată ce dobândește și statutul de religie oficială a Imperiului prin transformarea zeiței, dintr-o divinitate frigiană în Strămoașa a Romei și Mare Mamă a tuturor zeilor. Astfel se ajunge în situația ca această Cybele să fie adorată atât de către orientalii Asiei Mici, cât și de către toți ceilalți romani. Ajunsă în provincii precum Moesia, ea interacționează cu imaginea Marilor Mame ale naturii, deja adorate de către indigeni.

Moesia Inferior a fost un teren propice pentru ca acest cult să se dezvolte și să ajungă foarte popular. Coasta vestică a regiunii era deja ocupată, de secole, de către coloniști greci ce instauraseră cultul unei Cybele elenizate. Magna Mater din perioada romană găsește așadar un teren foarte bun pentru

dezvoltare și evoluție, cu atât mai mult cu cât este o Cybele îmbunătățită cu noi elemente și atribute.

În Moesia Inferior zeitatea interacționează cu divinitățile adorate de populația preexistentă, formată din greci și traci. Ea se dezvoltă peste imaginea unor elene Demetra sau Rhea, dar se pliază și peste imaginea deja adoratei Bendis, divinitate a panteonului religios tracic. Interesant de analizat este și modul în care ea ajunge să interacționeze cu divinități masculine, iar în acest studiu dorim să scoatem în evidență caracteristicile și aspectele inedite ale acestui fenomen. Este specific Moesiei în general (atât în Inferior, cât și în Superior) faptul că Marea Mamă intră în interacțiune cu divinități și eroi precum Cavalerul Trac, Cavalerii Danubieni, cu Dionysos sau Sabazios. Paredrul Attis, cel ce aduce în cult mistere și caracteristica ceremoniei sacrificiale sângeroase, este figurat alături de Dionysos sau Sabazios, ori se confundă cu aceștia. Prin vestigiile antice pe care le vom prezenta se poate vedea cum Cybele intră, iconografic, în contact cu divinitățile autohtone mai sus menționate, iar de aici rezultă o serie de întrebări legate de modul și de cauzele ce au condus la o asemenea situație.

Ținând cont de toate aceste elemente, am considerat că este imperios necesară realizarea unui studiu care să prezinte, în detaliu, atât cultul Mamei în provincie, în perioada secolelor I-III p.Chr, cât și modul în care ea a interacționat cu divinitățile deja adorate aici.

Obiectivul principal al acestei lucrări este acela de a evidenția toate aceste elemente ținând cont, mai ales, de multitudinea dovezilor arheologice și epigrafice, și doar în anumite cazuri făcând referiri la unele dovezi numismatice. În sprijinul acestei prezentări vin sutele de inscripții, monumente și statui, în care Marea Mamă (și adesea zeii cu care ea interacționează) apare efectiv sau este menționată. Numărul mare al acestor evidențe demonstrează și subliniază importanța pe care a avut-o acest cult.

Din punctul nostru de vedere, analiza presupune investigarea problemei pe două paliere. Astfel, pe de o parte, am cercetat mai întâi dovezile prezenței Marii Mame în orașele vest-pontice, colonii întemeiate de către greci, unde cultul Cybelei elenizate era cunoscut de sute de ani. Implicit, în aceste polisuri, credința comportă anumite caracteristici.

De cealaltă parte, s-a impus studierea modului de apariție, de evoluție și de propagare a cultului în nou createle

orașe romane, apărute odată cu impunerea noii stăpâniri. Acestea sunt centre economice, strategice, de pe limesul danubian sau din interiorul teritoriului, iar unele dintre ele sunt baze ale unor puternice unități militare, legiuni ce reunesc în efectivele lor soldați recrutați din toate provinciile imperului.

În ceea ce privește noutatea pe care o aduce teza de față, considerăm că până la aceasta nu a fost realizat nici un studiu exhaustiv care să prezinte și să combine toate aceste elemente. De asemenea, nu s-a insistat, până acum, asupra elementelor inedite legate de interacțiunea Mamei cu divinitățile autohtone, cel puțin nu în paginile unei lucrări ample. Ne manifestăm încrederea că studiul de față, bineînțeles perfectibil, poate să aducă o contribuție importantă în realizarea acestor deziderate.

Trebuie să menționăm faptul că, de-a lungul întregii lucrări, dincolo de notele și citările surselor bibliografice, am ținut expres să facem unele comentarii personale, să sugerăm anumite teorii și să avansăm ipoteze proprii, legate de particularitățile pe care cultul le-a avut în provincie. Fără a depăși însă normele academice, și ținând cont de dovezi de la Roma și din alte provincii imperiale, am creionat imaginea

unui cult, cu elemente de natură să confere mai multă substanță. În acest sens am propus ideea conform căreia preoții galli itineranți erau o prezență logică în provincie, în contextul în care cunoaștem faptul că ei sunt atestați și menționați în alte regiuni. O altă ipoteză propusă, pertinentă, dar neacceptată încă total din punct de vedere științific, este cea potrivit căreia, cel puțin în câteva dintre orașele regiunii, la Tomis, Histria și Callatis, existau temple și sanctuare închinare Mamei, asemănătoare cu cel identificat la Balcic-Dionysopolis.

O altă teorie personală, avansată în cadrul acestei teze, este cea legată de desfășurarea în orașele provinciei a ceremoniilor *taurobolium* și *criobolium*. Nu există o dovadă arheologică certă sau vreun izvor care să se refere la astfel de ceremonii în provincie, dar existența lor nu poate fi pusă la îndoială, odată ce ținem cont de ceea ce se întâmpla în tot restul imperiului.

Avem deja certitudinea că Sărbătorile Mamei se desfășurau în orașele provinciei, din moment ce știm de existența unor mari preotese ale Cybelei (Aba a lui Hekataios, Sossia Africana etc.) sau de cea a asociațiilor de dendrophori și cannophori (colegiul condus de Mater romanorum etc.),

care se ocupau de organizarea unor evenimente publice dedicate Zeiței.

Pe întreg cuprinsul tezei am accentuat modul în care Marea Mamă este prezentată alături de divinitățile autohtone. Relevante în acest sens sunt monumentele ce o prezintă alături de Cavalerul Trac sau de Cavalerii Danubieni. Paredrul Attis este, la rândul său, prezentat și comparat cu divinități precum Sabazios sau Dionysos, zei cu care împarte elemente comune, cu care interacționează sau uneori, chiar se confundă.

Marea Mamă - Strămoașă a Romei este cu mult mai puternică decât vechea Cybele adorată de către coloniștii greci în epocile anterioare, clasică și elenistică. Față de vechiul model, ea are în plus numeroase atribute și nu mai este o divinitate precum celelalte, ci este Mama Tuturor Zeilor, cea căreia i se subordonează întregul univers religios. Așa se explică faptul că monumentele și inscripțiile o prezintă ca divinitate centrală, mereu întronată și căreia toți ceilalți îi aduc respectul cuvenit. Astfel, Cavalerii Danubieni o străjuiesc și o completează, Cavalerul Trac galopează mereu către ea, într-o misiune a cărei finalitate nu este niciodată clar explicată, dar poate fi intuită și interpretată.

Toate celelalte divinități o înconjoară și o slujesc, iar muritorii, mereu subdimensionați, îi aduc ofrande sau o secondează tacit, aflați mereu în apropierea tronului ei. Acoliiți reprezentați alături de ea sunt personaje care, în mod tradițional, aparțin altor culte. Este cazul lui Silen, specific misterelor dionisiace, dar pe care îl regăsim în iconografia Mamei. De altfel, legătura Cybelei romane cu Dionysos este una extrem de strânsă. Nu trebuie uitat faptul că paredrul ei Attis are numeroase elemente comune cu Dionysos sau cu Sabazios, după cum am arătat în paginile acestei teze.

Teritoriul Moesiei Inferior este unul cosmopolit, un loc în care diverse credințe se întâlnesc și se modifică reciproc. Mama Zeilor este însă cea care controlează acest proces. Ea nu este o zeiță a unui anumit grup etnic, nu mai este o divinitate a frigenilor sau a coloniștilor eleni. Ea reușește să unească prin credință întreaga populație a provinciei, iar adoratorii ei sunt atât asiatici, cât și romani, greci și traci. Inscripțiile descoperite în ultimul secol, pe teritoriul fostei provincii romane, demonstrează acest lucru.

Starea socială a adoratorilor este, de asemenea, una diversă. Zeiței i se închină atât cei din înalta clasă (cum este cazul guvernatorului de la Tomis, Firminianus), cât și civili

obișnuiți ce trăiesc în orașele istro-pontice sau militari și veterani ai diverselor unități cantonate în zonă. Lor li se adaugă și pătura săracă, sclavi, liberi și membri ai comunităților rurale.

Religia Marii Mame este una a tuturor și se află într-o permanentă metamorfoză. Ea acceptă credințele autohtone, le înglobează și îi subordonează pe zeii traci ai acestora, așa cum a făcut-o și cu cei din pantheonul greco-roman.

Este o zeiță ce protejează întreaga populație și pe care o poate venera oricine, indiferent de originea etnică, de starea socială sau de sex. Astfel se face că femeile îi sunt adesea cele mai fidele adoratoare. Înalta preoție a Mamei este o funcție publică mult dorită, un deziderat la care aspiră numeroase reprezentante ale lumii feminine. Exemple precum pretesele Sossia Africana, Marcia Bassilisa și Aba a lui Hekataios sunt mai mult decât elocvente în acest sens. Cultul ei se menține viu și grație asociațiilor de adoratori, fie că aceștia provin din așezările urbane sau din mediul rural. O cinstesc prin activitățile lor persoane respectabile, adunate în grupuri de dendrophori, canophori, attiaistai, neomenistai etc.

Perioada secolelor I-III p.Chr. este una de maximă toleranță religioasă, o epocă în care omului de rând i se

permite să se închine Mamei Zeilor, divinităților moștenite de la străbunii săi, dar și împăratului de la Roma (și el considerat divin) care îi acceptă și îi facilitează această mare libertate.

Drumurile principale și secundare ale provinciei erau foarte probabil des bătute de către misionari itineranți, preoți galli ce cântau și dansau frenetic, făceau profeții și cereau milostenii. Adesea, acești galli intineranți poposeau în orașele importante, unde existau, cu siguranță, temple și sanctuare închinat zeitei. Inscripțiile referitoare la marile preotese sunt dovezi indirecte ale existenței acestor temple și sanctuare în orașe precum Histria, Tomis sau Callatis. De altfel, este și greu de crezut ca aceste orașe să nu fi avut astfel de lăcașuri de cult, din moment ce la Odessos (oraș membru al Confederației Pentapolis), exista unul.

Dovezile epigrafice indică foarte clar celebrarea Megalensiei la Histria, precum și acțiunile numeroase întreprinse de către marile preotese.

Nu în ultimul rând, unele descoperiri arheologice recente ne îndreptățesc să afirmăm că în orașele și satele Moesiei Inferior aveau loc ceremonii specifice cultului Mamei, *criobolium* și *taurobolium*. De altfel, există astfel de dovezi epigrafice în mai toate provinciile europene ale

Imperiului Roman, iar faptul că nu au fost descoperite încă astfel de inscripții în Moesia Inferior este doar o întâmplare. Teza de față a încercat să scoată în evidență toate aceste elemente care oferă un plus de culoare unui cult extrem de popular în urmă cu peste 1700 de ani, în provincia romană Moesia Inferior.

Capitolul I. Cybele. Originea, principalele trăsături. Difuziune, sincretism și evoluția cultului

Acest prim capitol conține elemente și detalii, spunem noi, indispensabile în misiunea de înțelegere a fenomenului religios. Originea cultului metroac, miturile sale - așa cum au fost ele prezentate în izvoarele antice - , elementele comune avute cu alte Mari Mame din diverse culturi ale civilizației umane, toate acestea reprezintă doar câteva dintre liniile urmate și care sunt de natură să aducă lămuriri și clarificări.

Divinitate străveche, de origine frigiană, Cybele a purtat diverse nume de-a lungul veacurilor în care a fost adorată, nume primite după locul de cult sau după atributele sale complementare, dar cel mai des ea este întâlnită sub

denumirea de Marea Mamă a Zeilor. Numită de romani *Magna Mater Deorum*, Cybele este o divinitate atotcuprinzătoare, având de la început numeroase atribute și acumulând altele pe parcursul istoriei sale. De la bun început, este considerată personificarea forțelor naturii, zeiță a fecundității, a munților, a animalelor sălbatice, iar din epoca elenistică devine și protectoare a agriculturii și a comunității civice.

CAPITOLUL II. Contextul istoric și social al adoptării cultului în lumea greco-romană. Rituri, ritualuri și tradiții specifice cultului

Se acordă o atenție deosebită cauzelor și motivelor ce au făcut posibilă adoptarea Zeiței în universul celor două mari civilizații ale antichității. Astfel, sunt studiate și analizate aspecte legate de elenizarea cultului, precum și transformările prin care a trecut imaginea zeiței. Foarte importantă este, de asemenea, și studierea modului în care cultul a ajuns la Roma, unde a fost adoptat și transformat, pentru ca apoi să fie difuzat peste tot în Imperiu și implicit, în Moesia Inferior. Sunt prezentate contextul istoric și aspecte

legate de tradiție, elemente definitorii pentru a înțelege adoptarea Cybelei în pantheonul roman. Din acest motiv, am alocat o atenție deosebită modului în care religia Marii Mame a devenit un cult național, iar vechea zeiță frigiană s-a metamorfozat într-o veritabilă Strămoașă a Romei. În cadrul aceluiași capitol sunt prezentate formele de adorare a zeiței, precum și principalele sărbători, riturile și ritualurile specifice, punându-se accent pe cele documentate pentru secolele I-III p.Chr. Sunt prezentate instituția preoților galli - principalii slujitori ai Marii Mame, cea a archigallului, ceremoniile *taurobolium* și *criobolium*, dar și detalii legate de marea sărbătoare Megalensia sau de misterele paredrului Attis.

CAPITOLUL III. Cybele în arta antichității

Cybele a fost mai întâi adorată în sanctuare ad-hoc create în munți, în peșterile transformate în temple, unde a fost reprezentată cu mult înainte de epoca elenistică. Adoptarea și grecizarea sa au condus la extinderea și propagarea imaginii sale, la reprezentări sculpturale din ce în

ce mai bine realizate din punct de vedere artistic, demne să-i reliefeze și să îi evidențieze puterile, demnitatea și atributele.

La Atena însuși marele Fidias i-ar fi realizat o statuie extraordinară, care din păcate, nu s-a păstrat. Alte surse, precum Arrian, ne spun că la Atena, așa-zisa creație a lui Fidias ar fi fost de fapt realizată de un foarte talentat elev al său, pe nume Agoracritus. Tot de la Arrian știm că Zeița era pe tron, încadrată de lei și având în una dintre mâini o tamburină, care era unul din instrumentele sale reprezentative. A fost lăudată și preamărită de scriitori greci, începând cu Herodot și continuând cu cei ai epocii elenistice, a fost comparată și alăturată deja existentelor divinități olimpiene.

Venirea sa la Roma a dat cultului un nou parcurs și a permis o propagare și mai puternică. În același timp, lumea romană, stilată după modelul grecesc împrumutat, a inclus-o pe Mama Zeilor în activitatea sa artistică. A făcut obiectul unor lucrări ample, a fost reprezentată în imagini complexe și de o frumusețe uluitoare. A fost lăudată și iubită, dar și atacată și criticată, în special datorită exceselor caracteristice misterelor lui Attis. După aproape șase veacuri de hegemonie la Roma, a dispărut odată cu celelalte religii orientale,

persecutată de un creștinism devenit singură religie a Imperiului.

A lipsit peste un mileniu, dar fără să dispară, supraviețuind și așteptând să fie din nou lăudată și apreciată, așteptând să renască asemeni naturii ce reînvie primăvara. În Renaștere, în clasicism și în epoca modernă, Cybele a reapărut ca un personaj romantic, cu miturile sale, iubirea nefericită față de frigianul păstor Attis făcând din nou obiectul operelor de artă.

Încă din Antichitate, Marea Mamă a Zeilor este subiectul principal și preferat de către filozofi, scriitori și poeți, greci, romani sau de alte neamuri. Adesea este preamărită (numită *augusta*, *alma*, *sancta*), uneori ponegriță – pentru elemente ale cultului ei, sau direct, paterul său Attis. Unii autori, pozitivi sau negativi, sunt subiectivi, alții prezintă cu obiectivitate starea cultului Cybele, în Grecia, la Roma sau în Imperiu.

Sunt analizate de către scriitori aspectele mitologice, modul de evoluție al cultului, simbolistica sa. Un subcapitol interesant este dat de încercările autorilor de a înțelege fascinația și seducția acestui cult, și al cultelor orientale în general, asupra populațiilor.

CAPITOLUL IV. Marea Mamă în provincia Moesia

Inferior

IV.2. Marea Mamă în coloniile grecești

Acest al patrulea capitol, cel mai amplu de altfel, este structurat în două mari subcapitole, cărora li se adaugă alte câteva de mai mică întindere.

Primul mare subcapitol este „*Marea Mamă în coloniile grecești*” și evidențiază cele mai importante dovezi ale cultului în orașele de pe litoralul vest-pontic. Pentru aceasta, am alocat o atenție deosebită dovezilor arheologice și izvoarelor epigrafice de la Histria, Callatis și Tomis. Deși am tratat strict dovezile din perioada romană, am considerat necesar a face unele paralele și cu epoca elenistică, pentru a înțelege mai bine substratul deja existent, pe care s-a dezvoltat imaginea zeiței, în epoca imperială. Am comentat și analizat cele mai importante piese aparținând acestor așezări.

În cadrul acestei analize am continuat să prezentăm interacțiunea Mamei cu divinitățile indigene, pentru că au fost descoperite dovezi suficiente în care Cybele este figurată alături de Cavalerul Trac sau de Cavalerii Danubieni. Tot în cadrul acestui subcapitol am analizat Templul Mamei Pontice

de la Dionysopolis, creat în epoca elenistică, dar care a continuat să existe și să funcționeze și în perioada romană.

Era imperios necesar să detaliem elementele inedite, întrucât templul descoperit la Balcic este singurul din Moesia Inferior unde Cybele apare menționată sub numele de Mamă Pontică. Nu este exclus ca, pe viitor, eventuale descoperiri arheologice să demonstreze existența și altor puncte de pe zona litorală vest-pontică, unde Marea Mamă să fi fost adorată sub acest nume. În acest caz, am putea vorbi nu doar despre un exemplu izolat, cum este cazul acum, ci de o zeiță protectoare a întregii zone la care facem referire.

Nu în ultimul rând, am studiat dovezile ce provin de la Odessos, vechi oraș grecesc și în care Mama Zeilor s-a bucurat de o mare popularitate. De asemenea, am prezentat și sanctuarul elenistic de la Durankulak, foarte important pentru a înțelege terenul propice pe care s-a dezvoltat ulterior, în epoca romană, cultul Cybelei.

Al doilea mare subcapitol, „*Cybele în orașele romane ale Moesiei Inferior*”, prezintă elementele legate de cultul Cybelei descoperite în diverse orașe nou-înțemeiate. Sunt analizate dovezile arheologice, precum și particularitățile care au impus studierea acestor așezări, diferite de cele vechi, de

pe coasta litorală vest-pontică. Am insistat și pe scurte prezentări ale fiecărui oraș în parte, cu prezentarea contextului istoric și ținând seama de elementele specifice fiecărei așezări, fie că aceasta se numește Marcianopolis, Oescus, Novae, Nicopolis ad Istrum, Abrittus, Carsium, Noviodunum sau Troesmis. Nu au fost incluse orașe întemeiate în epoca romană în care nu au fost descoperite până în prezent dovezi certe ale existenței cultului. În orașele în care acestea există ne-am referit și la detalii demografice și etnice. Astfel este cazul unor așezări în care s-au stabilit micro-asiatici, veniți din regiuni în care cultul Mamei Zeilor era unul extrem de popular. În cadrul subcapitolului „Aspecte Inedite” am ales să descriem alte elemente deosebite, de natură să accentueze relația dintre Cybele și divinitățile autohtone.

Un ultim subcapitol se referă la etniile și stările sociale ale adoratorilor, prezenți pe monumente și menționați în inscripții. Nu în ultimul rând, ne punem problema existenței unor temple și sanctuare și credem că viitoare cercetări vor aduce dovezi în acest sens. Încheiem această teză cu câteva „Concluzii” ce pot fi trase și cu speranța că teza de față reușește să compună o imagine clară asupra acestui cult.

Bibliografie selectivă

Surse literare antice

Ammianus Marcellinus - *Istorie romană*, studiu introductiv, traduceri, note și indice prof. David Popescu, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Anthologia Palatina - *Epigrammatum Anthologia Palatina*, vol. I, editor Ambrosio Firmin Didot, Paris 1916; reedited by Heinman / Putnam 1927 in *The Greek Anthology*, translated by R. Patton, The Library University of North Carolina, Loeb Classical Library, 1927.

Apuleius - Lucius Apuleius, *Metamorfoze sau Măgarul de Aur*, traducere din limba latină și note de I. Teodorescu, coordonator Dan Grigorescu, prefață de Ion Acsân, București, 2008.

Arnobius - Arnobius, *The Seven books of Arnobius*, Ante-Nicene Christian Library, vol. XIX, adversus gentes, Edinburgh, translated by Arch Hamilton Bryce & Hugh Campbell, 1871.

Catullus - *Catullus* 63, verses 91-93; ancient-literature.com/catullus - vRoma Project.

Diodor - Diodorus Siculus, *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, translated by CH Oldfather, London, W.Heinemann Ltd., The Loeb Classical Library, 1935.

Firmicus Maternus - Julius Firmicus Maternus, *De l'erreur des religions profanes*, oeuvre numerisee par Marc Szwajcer, Societe de Pantheon Litteraire, Rue de Hanovre, Paris, 1938.

Homerica - *The Homeric Hymns and Homerica*, with an English Translation by Hugh G. Evelyn-White, Cambridge, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd, perseus.tufts.edu, 1914.

Iulian Apostatul - *The Works of the Emperor Julian - Oratio V, Hymn to the Mother of The Gods*, vol. I, Loeb Classical Lybrary, translated by Emily Wilmer Cave Wright, 1913.

Lucian - Lucian of Samosata, *The Syrian Goddess*, traducere Herbert A. Strong, University of Toronto Library, Constable & Company Ltd, London, 1913.

Ludus - Ioannes Ludus, *De Mensibus 63; The Months of John Lydus*, translated by Mischa Hooker, 2edition, archive.org.2017.

Minucius Felix - *The Octavius of Minucius Felix*, edited by J.H. Freese, Society for promoting Christian Knowledge, London; The MacMillan Company - New York, University of California Libraries, 1919.

Ovidius – Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze, Cartea a XI-a*, traducere de Ion Florescu; prefață, note și anexe de Petru Creția, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959.

Ovidius – Publius Ovidius Naso, *Fastele, Cartea a patra*, Scriitori greci și latini VIII, traducere Ion Florescu și Traian Costa, Studii și note – Traian Costa, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965, p.122-129.

Plutarch - Plutarch, *Marcellus*, translated by John Dryden, classics.mit.edu, Little, Brown & Company, 1906.

Sallustus - Sallustus (Gaius Sallustius Crispus), *De natura deorum*, The gods and the world and The Pythagoric Sentences of Demophilus, London 1793, reeditat Bodleian Library, Oxford, 1928.

Titus Livius - Livus, *The history of Rome*, vol.IV, Cartea XXIX, cap.X și XI, translated by George Baker, sursă - oll.libertyfund.org.

Vergilius - Virgil, *The Aeneid*, a translation in English prose by A.S. Kline, source - www.poetry translation.com, 2002.

Lucrări de specialitate

Alexandrescu 2000-2001 - Petre Alexandrescu, *Însemnări arheologice, Noi cercetări și ipoteze cu privire la topografia și urbanismul Histriei*, Pontica 33-34, 2000-2001, p. 179-198.

Alexandrescu Vianu 2014 - Monica Alexandrescu Vianu, *L'art dans le colonies de la cote Ouest du Pont Euxin*, Supplementum III Histria, Histoire et Archaeologie en Mer Noire, 2014, p. 167-176.

Aparaschivei 2010 - Dan Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară* (sec. I-III p.Chr), Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza" , Iași, 2010.

Barnea 1972 - Ion Barnea, *Relațiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică*, Siria și Egiptul, Pontica 5, 1972, p. 251-265.

Baumann 2008 - Victor H. Baumann, *Despre începuturile vieții romane la Noviodunum*, Peuce 6, 2008, p. 189-206.

Băjenaru/Lascu/Vasilescu 2018 – Constantin Băjenaru, Marius Lascu, Dan Vasilescu, *Constanța 2017, parcela 467/3/1; Cronica Cercetărilor Arheologice din România*

2018. *Campania 2017*, A LII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, București, 2018.

Bărbulescu 2001 - Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană, sec. I - III p.Chr*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța, 2001.

Beard 2012 - Mary Beard, *The roman and the foreign, The cult of the Great Mother in imperial Rome*, in J. Rasmus Brandt, Jon W. Iddeng (eds.), *Greek and Roman Festivals: Content, Meaning and Practice*, Oxford Scholarship Online (DOI:10.1093/acprof:oso/9780199696093.003.0013), 2012.

Bogh 2012 - Birgitte Bogh, *Mother of the Gods - Goddess of Power and Protector of Cities*, *Numen* 59, 2012, p. 32-67.

Boteva 2007 - Dilyana Boteva, *Dedicators ith Roman Names and the indigenous cult of the Thracian Horseman (a reprint)*, *Archaeologia Bulgarica* XI, 3, 2007, p. 75-89.

Bottez 2018 - Valentin Bottez, *Mithras în Moesia Inferior - New Data and New Perspectives*, *Acta Ant. Hung* 58, 2018, p. 243-262.

Bouzek 2015 - Jan Bouzek, *Zeița Mamă în Tracia*, *Istros* 21, 2015, p. 235-263.

Boyance 1972 - Pierre Boyance, *Cybele aux Megalesis, Études sur le religion romaine*. Rome, École française de Rome, 11, 1972, p. 195-200.

Buzoianu/Bărbulescu 2012 - Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Tomis, comentariu istoric și arheologic*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2012.

Canarache 1962 - Vasile Canarache (coord.), *Muzeul de Arheologie Constanța*, Sfatul Popular al Regiunii Dobrogea, Constanța, 1962.

Canarache 1967 - Vasile Canarache, *Edificiul cu mozaic, din Tomis*, Muzeul Regional de Arheologie Constanța, Constanța, 1967.

Covacef 1972 - Zaharia Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de Arheologie Constanța*, Pontica 5, 1972, p. 513-524.

Covacef 1978 - Zaharia Covacef, *Aspect inedit de manifestare a Cultului Cavalerului Trac*, Pontica 11, 1978, p. 119-125.

Covacef 1992 - Zaharia Covacef, *Activitatea sculpturală la Tomis în sec. I - III p. Chr*, Pontica 25, 1992, p. 207-219.

Covacef 1997 - Zaharia Covacef, *Monumente sculpturale descoperite la Edificiul Roman cu Mozaic din Constanța*, Revista Pontica 30, 1997, p. 205-216.

Covacef 2000-2001 - Zaharia Covacef, *Culte orientale în panteonul Dobrogei romane*, Revista Pontica 33-34, 2000-2001, p. 373-386.

Covacef 2002 - Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană*, Sec I-III, Editura Nereamia Napocae, Cluj, 2002.

Cumont 1911 - Franz Cumont, *Oriental Religions în Roman Paganism*, Chicago, 1911.

Duthoy 1969 - Robert Duthoy, *The taurobolium - Its evolution and the terminology*, 10, Brill, 1969.

Eliade 2000 - Mircea Eliade, *Istoria credințelor și idelor religioase*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000.

Gerov 1989 - Boris Gerov, *Inscriptiones latinae in Bulgaria Repertae* (ILB), Serdicae, In Aedibus Universitatum Kliment Ohridski, 1989.

Graillet 1912 - Henri Graillet, *Le Culte de Cybele, Mere des Dieux*, Editura Fontemoing et C, Paris, 1912.

Honcu/Stănică 2020 - Ștefan Honcu, Aurel Daniel Stănică, *An Oinophora Type Vessel Discovered at the Noviodunum Necropolis*, Studia Antiqua et Archaeologica 26 (2), 2020, p. 287-294.

Iacob 2000-2001 - Mihaela Iacob, *Culte și zeități în Moesia Inferior - Demetra, evidență numismatică*, Pontica 33-34, 2000-2001, p. 355-371.

Iacob/Paraschiv 2008 - Mihaela Iacob, Dorel Paraschiv, *Divinites orientales sur le mounaies greque imperiales D'Istros, Kallatis, et Tomis*; în Victor Spinei, Lucian Munteanu (eds.), *Miscellanea Numismatica Antiquitatis - Institute of Archaeology of Iași - In honorem septuagenari magistri Virgil Mihăilescu-Bîrliba*, Editura Academiei Române, București, 2008.

Lancelloti 2002 - Maria Grazia Lancelloti, *Attis, between myth and history. King, Priest and God*, Editura Brill, Leiden - Boston- Köln, 2002

Lane 1996 - Eugene Lane (editor), *Cybele, Attis and related cults - Essays in memory of MJ Vermaseren*, Brill, 1996.

Long 1987 - Charlotte R. Long, *The twelve gods of Greece and Rome*, Editura Brill, University of Virginia, 1987.

Mihailov 1958 - Georgius Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae (IGB), volumen II, Academia de litere a Bulgariei*, 1958.

Mihailescu - Bîrliba 2009 - Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Străinii în Moesia Inferior. Posibilități de identificare*, în L.

Mihailescu-Bîrliba (ed.), Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos (sec. I-VII p. Chr.), Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, Iași, 2009, p. 153-160.

Mihailescu - Bîrliba 2012 - Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Les "romains" dans la cite d'Istros sous le Haut Empire*, Dacia NS., LVI, 2012, p. 91-98.

Lazarenko/Mircheva/Encheva/Stoyanova/Sharankov 2013 – Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Radostina Encheva, Daniela Stoyanova, Nicolay Sharankov, *The temple of the Pontic Mother of gods în Dionysopolis*, Slavena Publishing House, Varna, 2013.

Moga 2010 - Iulian Moga, *Le culte indigene de la Bellone Microasiatique*, Classica et Christiana 5/2, 2010, p. 369-393.

Moga 2011 - Iulian Moga, *Culte solare și lunare în Asia Mică, în timpul Principatului (sec. I-III d.H)*, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2011.

Motz 1997 - Lotte Motz, *The faces of the goddess*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1997.

Munn 2006 - Mark H. Munn, *The mother of the Gods, Athens and the Tyranny of Asia - A study of Sovereignty in Ancient Religion*, University California Press, London, England, 2006.

Opperman 2017 - Manfred Opperman, *Der Kybele Kult an der Westküste des Schwarzen Meeres (estpontos) in vorromischer Zeit*, Pontica 50, 2017, p. 17-47

Panaït-Bîrzescu 2020 – Florina Panaït-Bîrzescu, *Fragmente de sculpturi din Sectorul T de la Histria cu reprezentarea divinității Meter Theon*, Pontica 53, 2020, p. 191-208.

Pârvan 1923 II - Vasile Pârvan, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, București, 1923.

Pârvan 1923 III - Vasile Pârvan, *Histria VII - Inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922*, Editura Cultura Națională, București, 1923.

Poletti 2018 - Beatrice Poletti, *Foreign cult at Rome, at the turn of the Principate*, Acta Antiqua 58(1-4), 2018, p. 549-569.

Rădulescu/Bitoleanu 1998 - Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Editura Ex Ponto, Constanța, 1998.

Roller 1994 - Lynn E. Roller, *Attis on Greek Votive Monuments: Greek God or Phrygian?*, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 63, 2, 1994, p. 245-262.

Roller 1999 - Lynn E. Roller, *In search of god the mother - The cult of anatolian Cybele*, University of California Press, 1999.

Sakellariou 2015 - Antonios Sakellariou, *The cult of Thracian Hero - A religious sincretism, Study with deities and heroes in the Western Black Sea Region*, Salonic, 2015.

Sfameni Gasparro 1985 - Giulia Sfameni Gasparro, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden Brill, 1985.

Showerman 1900 - Grant Showerman, *The Great Mother of Gods*, University of Wisconsin, 1900.

Stoian 1962 - Iorgu Stoian, *Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Editura Academiei RSR, București, 1962.

Suceveanu 2010 - Alexandru Suceveanu, *Contribuție la cunoașterea romanității vest-pontice. Studiu de caz: Histria, Pontica 43*, 2010, p. 25-33.

Suceveanu/Barnea 1991 – Alexandru Suceveanu, Alexandru Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Editura Enciclopedică, București, 1991.

Tafrafi 1925 - Oreste Tafrafi, *La cite pontique de Callatis, recherches et fouilles*, Revue Archaeologique 1925, sursă pdf

- Archives Paul Perdrizet, Universite de Lorraine, Edition Ernest Leroux, Paris, 1925.

Tatcheva-Hitova 1983 - Margarita Tatcheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (V BC- IVAD)* Leiden, EJ Brill, 1983.

Tocilescu 1908 - Grigore Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, publicație sub auspiciile Academiei Române, partea a II-a, Noua Tipografie Profesională, București, 1908.

Todorova 2016 - Henrieta Todorova, *Summary*, Durankulak, Band III - Die Helenistischen Befunde, 2016, p. 211-217.

Tudor 1976 - Dumitru Tudor, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum (CMRED), The analysis and the interpretation of the monuments*, Leiden EJ Brill, 1976.

Tudor 1982 - Dumitru Tudor, *Enciclopedia Civilizației Romane*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Turcan 1998 - Robert Turcan, *Culte orientale în lumea greco-romană*, Editura Enciclopedică, București, 1998.

Vajsov/Mavrov/Todorova 2016 - Ivan Vajsov, Georgi Mavrov, Henrieta Todorova, *Das ellenistische Hohlenheiligtum der Gottheit Kybele (The Hellenistic Cave*

Temple of Cybele), Durankulak, Band III - Die Helenistischen Befunde, 2016, coord. H. Todorova, p. 35-51.

Vassilieva 2001 - Maya Vassilieva, *Further considerations of the cult of Kybele*, în *Anatolian Studies* 51, 2001, British Institute of Ankara, p. 51-63.

Vermaseren 1977 - Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis - The myth and the cult*, Thames and Hudson, London, 1977.

Vermaseren 1989 - Maartin J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybele Attidisque (CCA)VI - Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bosphori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, EJ Brill, Leiden, New York, Kopenhagen, Köln, p. 113-140.